

**ՐԱՖՖՈՒ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐՍԿԱՀԱՅ ԳԱՂԹՕՃԱԽԻ
ՄԱՍԻՆ ՄՇԱԿԻ ԷՋԵՐՈՒՄ (1872-78)
ԿԱՐԷՆ ՄԿՐՏՉԵԱՆ (K86Mkrtchyan@gmail.com)**

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մշակ հասարակական-քաղաքական, գրական լրագիրը հրատարակուել է 1872-1921ին Թիֆլիսում: Թերթի հիմնադիր եւ առաջին խմբագիրը Գրիգոր Արծրունին էր: Լրագրում առկայ են բազմաթիւ եւ բազմաբնոյթ յօդուածներ, հրապարակումներ, որոնք արժէքատու տեղեկութիւն են հաղորդում ոչ միայն Հայաստանի, այլեւ հարեան ու հեռաւոր երկրների հասարակական-քաղաքական, տնտեսական եւ մշակութային կեանքի մասին: Այդ նիւթերի մէջ որոշակի առանձնայատկութիւն ունեն անուանի գրող, հրապարակախօս, հասարակական գործիչ, պատմաբան ու ազգագրագէտ Րաֆֆու (Յակոբ Մելիքյակոբեան, 1835-88) պարսկահայ գաղթօճախի նուիրում հրապարակումները, որոնք աչքի են ընկնում իրենց տեղեկատուութեան ստոյգութեամբ, թուային տուեալների նկատմամբ հեղինակի դրսեւորած բժախնդրութեամբ եւ որոշ դէպքերում նրա խորը պատմաքաղաքագիտական վերլուծութիւններով:

Այս պատճառով էլ, Րաֆֆուն իրաւամբ կարելի է համարել պարսկահայ գաղթօճախի տարբեր խնդիրների առաջին լուրջ հետազօտող, որը սկսած 1872ից առարկայօրէն լուսաբանել է հայութեան առջեւ ծառացած հիմնահարցերը պարսկական իրականութեան պայմաններում: Այդ հրապարակումները տպագրուել են *Մշակի* էջերում 1870ականներին, սակայն չեն սահմանափակուել միայն այդ ժամանակաշրջանի հայութեան խնդիրներով: Յաճախ դրանք ունեն միքանի տասնամեակների վաղեմութիւն, այսինքն՝ որեւէ հարց ներկայացնելիս Րաֆֆին նախ կատարում է պատմական ակնարկ, տալիս հիմնատրուումներ, ապա խորամուխ լինում հարցի զարգացման պատմութեանը՝ միաժամանակ վեր հանելով պարսկական պետական համակարգի, հասարակական կեանքի առանձնայատկութիւնները, ինչպէս դրական, այնպէս էլ բացասական կողմերը: Նա հանգամանօրէն ներկայացրել է հայութեան ժողովրդագրական պատկերը, կրօնական խնդիրները, Պարսկահայքում միսիոնարների կրթա-մշակութային գործունէութիւնը, հայ-ասորական առնչութիւնները, ինչպէս նաեւ հայութեան նկատմամբ կիրառուած հալածանքները, բռնութիւնները: Ներկայացուած են նաեւ այն թեմաները, որոնք վերաբերում են Պարսկաստանում մոլեգնած սովին եւ համաճարակներին ու հայութեան վրայ դրանց թողած ծանր հետեանքները:

Իդէպ, *Մշակ*ում տպագրուած յօդուածերն ունեն կարելւոր նշանակութիւն: Պարսկաստանին եւ պարսկահայութեանը վերաբերող նամակները

մեծ հետաքրքրությամբ են ընթերցում ժամանակի ոչ միայն հայ, այլ նաև օտար ընթերցողի կողմից եւ եղել են եւրոպական արձագանգներ: Այդ մասին է վկայում այն փաստը, որ «*Մշակի մէջ տպուած պարոն Րաֆֆիի նամակներն, այնքան ճիշտ եւ կենդանի կերպով նկարագրելով Պարսկաստանի բնակչաց, մանաւանդ հայերի կեանքը, գրգռեց տեղւոյս գերմանացի եւ զուիցերացի պարոնների խորին ուշադրութիւնը, որք յանձնեցին մի հայ երիտասարդի ֆրանսերէն թարգմանել եւ մի քանի օրինակ Բերլին յուղարկուեցաւ տպուելու*»¹:

Աւելին՝ հայութեամբ հետաքրքրուել են Պերլինի քաղաքական գործիչները, որոնք տուեալ ժամանակաշրջանում մեծ քաղաքականութիւն էին մտել եւ ինչու չէ՝ զբաղուած էին Հայկական Հարցով:

Արդ, սոյն հետազոտութեան ընթացքում փորձել ենք դասակարգել, համեմատել ու վերլուծել առաջնահերթ եւ գլխատրապէս *Մշակ* լրագրի էջերում Րաֆֆու պատմագիտական ու ազգագրական նշանակութեան ժառանգութիւնը, որը վերաբերում է պարսկահայ գաղթաճախին:

Խնդրոյ առարկայ նիւթերի վերաբերեալ, անշուշտ, որոշ անդրադարձեր կան Րաֆֆու երկերում²: Սակայն մեր խնդիրն է քննարկել միայն պարսկահայութեանը վերաբերող յօդուածները 1870ականների կտրուածքով: Մեր յետագայ ուսումնասիրութիւններում կ'անդրադառնանք այդ նիւթի շուրջ Րաֆֆու միա յօդուածներին, գրութիւններին ու նամակներին:

Յայտնի է, որ Րաֆֆին իր գործունէութեան ընթացքում անդրադարձել է հայոց պատմութեան ու գրականութեան հարցերին առհասարակ, ինչպէս նաեւ ընտանիքին, դպրոցին, եկեղեցուն եւ այլ հարցերին՝ նպատակ ունենալով ներկայացնել նաեւ պարսկահայութեան՝ որպէս գաղթավայրի առանձնայատկութիւնները, իսկ ընդհանրապէս նրա ռազմավարական նպատակն էր մշակել հայեցակարգ՝ օտար տիրապետութիւնների դէմ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի համար:

Մշակը լայնօրէն լուսաբանել է տարբեր հայկական գաղթավայրերի բազմաբնոյթ հարցեր, այսինքն՝ որեւէ սահմանափակում չի ունեցել, սակայն սոյն հետազոտութեան շրջանակներում մեր նպատակն է քննարկել միայն պարսկահայ գաղթաճախի հարցերը՝ նշուած լրագրի տեղեկատուութեան լոյսի ներքոյ: Ինչ վերաբերում է *Մշակի* մատենագիտութեան, ապա կարելի է Մ.Հ. եւ Ա.Ս. Բաբայեանների կազմած մատենագիտութիւնը, որը վերաբերում է 1872-78ին³:

¹ «Նամակ Դաւիթից», *Մշակ* 1872, № 42, էջ 4:

² Րաֆֆի, *Երկերի ժողովածու, հատոր 9*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1964, էջ 62, 115, 120, 125, 144, 151, 184, 186: նաեւ՝ Րաֆֆի, *Երկերի ժողովածու տասներկու հատորով, հատոր 11* (հրապարակախօսական եւ գրական-քննադատական յօդուածներ), Նայիրի հրատ., Երեւան, 1991:

³ «*Մշակ*» լրագիր (Թիֆլիս), բովանդակութեան ցանկ 1872-1875, պր. 1, կազմ.՝ Մ.Հ. եւ Ա.Ս. Բաբայեաններ, Փ.Հ. Խանգաղեան, խմբ.՝ Ա. Բաբայեան, ՀՍՍՀ Ա. Մի-

Մշակի եւ Րաֆֆիի ճանաչողական բազմաթիւ գրութիւնները այն ազնիւ նպատակն էին հետապնդում, որ ճշգրտուած տուեալների հիման վրայ ներկայացում էր պարսկահայ կեանքը՝ փորձելով տեղեկացնել հայ հասարակութեան տարբեր ընկերային խաւերին, ազգային գործիչներին ու նրա մտատրականներին, ինչպէս օտար իշխանութիւնների տիրապետութեան ներքոյ գտնուող հայրենիքում, այնպէս էլ նրա սահամաններից դուրս հայկական մօտ ու հեռաւոր գաղթավայրերում: Այսպսիով, ի թիւս բազմաթիւ այլ յօդուածների, այդ թում՝ պարսկահայ կեանքի տարբեր խութերի շուրջ համակողմանի լուսաբանումը վկայում է Րաֆֆիի նուիրեալ առաքելութեան մասին:

ՀԱՅ-ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՈՒՐՄԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Հաշուի առնելով այն, որ հայերն Ատրպատականում ապրում էին ասորիների հետ համատեղ, Րաֆֆին ներկայացնում է վերջիններիս նիստուկացը եւ դրա ազդեցութիւնը տեղի հայութեան վրայ: Աւարտելով իր ճամփորդութիւնը Քուրդիստանի շրջանի Աղբակ գաւառակում, նա այցելում է Ջուլամերիկ: Հենց այս այցի ընթացքում է, որ գաւառակի Ղոճանիս գիւղում տեղի է ունենում հանդիպում ասորաց պատրիարք Մար Շիմոնի հետ: Հանդիպումն աչքի է ընկնում ե՛ւ հայ-ասորական առնչութիւնները քննարկելով, ե՛ւ ասորիների ազգագրական սովորոյթները վեր հանելով:

Նախ Րաֆֆու համար հետաքրքրական էր, որ ասորիների հոգեւոր առաջնորդը երիտասարդ էր եւ զբաղւում էր որսորդութեամբ, իսկ նրա տունը միաներից տարբերում էր միայն իր մեծութեամբ, «*շինուածքը պարզ եւ անզարդ էր, որպէս հասարակ գեղջուկի բնակարան*»⁴: Մինչդեռ նա կազմակերպում էր ասորիների աշխարհիկ եւ հոգեւոր կեանքը, ղեկավարում համայնքը: Փաստօրէն, ասորիները փորձում էին ի դէմս երիտասարդ հոգեւոր առաջնորդի լուծել իշխանութիւնների հետ առաջացած տարբեր խնդիրներ եւ հնարաւորինս պաշտպանել իրենց շահերը:

Րաֆֆու հետ զրոյցի ընթացքում Շիմոնը նկատում է. «*Հայերը խելացի եւ ճարտար մարդիկ են, բայց ասիտս նոքա իւրեանց բոլոր ճարակութիւնը գործ են ածում միայն արծաթ ժողովելու: Արծաթը չէ կարող ազատել մարդին, երբ թշնամին յարձակում է նորա վերայ բաց սրով: Նա խլում է արծաթը այլեւ սփրկացնում է նորան: Հարկաւոր է սրով պապասխանել սրին...*»⁵: Այս դէպքում էլ Շիմոնը՝ որպէս դրացի բախտակից ժողովրդի առաջնորդ,

ասնիկեանի անուան հանրապետական գրադարան, ինֆորմացիայի եւ մատենագիտութեան բաժին, 1975, 352 էջ. *պր.* 2, 1876-1878, կազմ.՝ Փ.Հ. Խանզադեան, խմբ.՝ Լ.Մ. Գեղորեան, ՀՍՍՀ Ալ. Միասնիկեանի անուան հանրապետական գրադարան, ինֆորմացիայի եւ մատենագիտութեան բաժին, 1988, 388 էջ:

⁴ «ԺԱ. նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղեւորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1872, № 33, էջ 3-4:

⁵ Նոյն:

վեր էր հանում հայ ժողովրդի որոշ հատաձևներին բնորոշ թերացումները, որոնք արդիական են: Յիրավի, իր բնօրրանում սեփական գոյութիւնը պահպանելու համար հայութեանն անհարժեշտ էր ինքնապաշտպանուել, զինուել եւ պայքարել օտար զապօխների դէմ:

Ինչ վերաբերում է ասորիների ներքին կեանքին, ապա նշում է, որ Շիմոնի հայրը միշտ աշխատել է որ ասորիները հաւատարիմ մնան իրենց կրօնին՝ նեստորականութեանը: *«Իսկ եթէ կը ցանկանային նոքա փոխել իրեանց կեանքը, նա միշտ խրապում էր միանալ հայերի[ն] ...: Մեր միանալով հայերի հետ կը կազմէինք մի ուժ եւ զօրութիւն, որով կարող էիմք ընդդիմանալ քուրդերի եւ տաճիկների բռնակալութիւններին»*⁶: Նշելի է, որ Շիմոնի հայրը այդ հարցով հաղորդակցել է Թաւրիզի հայոց հոգեւոր առաջնորդի հետ, բայց վերջինս չի ընդառաջել դրան:

Իդէպ, ասորիների մասին Րաֆֆին մանրամասն գրում է մէկ այլ յօդուածում՝ նշելով, որ *«Ասորի եպիսկոպոսապետի ընտրութիւնը լինում է իւր մօր արգանդից»*⁷:

Րաֆֆին Ջուլամերիկից ճանապարհում է Ուրմիոյ գաւառը, որի հայ բնակչութեան նահապետական կենցաղի մասին եւս արժէքաւոր հրապարակում կայ: Նրա բնորոշմամբ՝ *«Այրպարականի մէջ առաջին գաւառն է դա, որ նշանաւոր է իւր բնակիչների բազմութեամբ, բերքերի հարստութեամբ եւ իւր գեղեցիկ դիրքով, որ կարող է համարձակ մրցութիւն անել հրաշալի Ջուեցերիայի հետ, թէեւ նա չունէ Ալպիի գեղանկար լեռները»*⁸: Այստեղ նա հիւրընկալում է Նախիջեւանի Թափա գիւղում մի հայ երիտասարդի տանը, եւ ներկայացնում տեղի հայկական ընտանեկան աւանդոյթները:

Խօսելով Ուրմիա քաղաքի մասին, Րաֆֆին նշում է. *«Մի բան միայն զարմացնում էր ինձ, որ Պարսկաստանում հայ կանայք, հետեւելով մահմեդականների սովորութեանը, ման եւ գալիս ծածկուած երեսներով, իսկ այստեղ ընդհակառակն եւս տեսնում էի նորանց բոլորովին արձակ, համարձակ վարում էին տղամարդերի հետ»*⁹, - նկատում է Րաֆֆին՝ յաւելելով, որ այդ սովորութիւնը ներմուծուել է տեղացի հայերի մէջ ասորիներից: Փաստօրէն, կենցաղում ձեւաւորուել էին հայ-ասորական սերտ շփումներ: Աւելին՝ իսլամական կրօնական բարքերը հասարակական կեանք ներմուծած պարսկական իշխանութիւնները, փաստօրէն, ինչ որ տեղ ընդառաջել են այս բնակավայրում ասորիներին եւ մասամբ նրանց ազդեցութեան ներքոյ

⁶ «ԺԲ. նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղեւորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1872, N° 35, էջ 3:

⁷ Նոյն:

⁸ «ԺԳ. նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղեւորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1872, N° 38, էջ 3:

⁹ «ԺԴ. նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղեւորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1872, N° 41, էջ 4:

յայտնաճ հայութեանը: Թերեւս հարկ է նկատել, որ կանանց՝ զգեստներ կրելու տեսանկյունից «ազատութեան ովասիսը» պարսկահայ գաղթածախի պայմաններում բացառիկ է եղել:

Պարսպապատ Ուրմիա քաղաքի Մարիամ Աստուածածին անունով յայտնի հայաբնակ թաղամասում Րաֆֆին հիւրընկալում է ասորի ընտանիքում¹⁰, այնուհետեւ այցելում է ամերիկեան «Պորտ» ընկերութեան միսիոնարների տուն: Հետաքրքիր է, որ «մտանելով նոցա բակում, Պարսկաստանում առաջին անգամ հնչեց իմ ականջներին պիանսի ձայն»¹¹: Փաստօրէն, դաշնամուրի՝ որպէս երաժշտական գործիքի մուտքը Պարսկաստան, առնչում է օտար միսիոնարների գործունէութեան:

Թուրքերէն, ասորերէն եւ եբրայերէն լեզուների գիտակ Մատըր Պերկին անունով քարոզիչը Րաֆֆուն ներկայացնում է իրենց յաջողաճ գործունէութիւնը հայերի եւ ասորիների շրջանում՝ ընդգծելով, որ հայերը եւս մինչեւ իրենց գալը չունէին տպագրուաճ գրքեր. դրանք հոգեւորականների մօտ պահպանուաճ մագաղաթի կտորներ էին՝ ժողովրդին անհասկանալի լեզուով գրուաճ: Խօսքը վերաբերում է գրաբարով շարադրուաճ կրօնագիտական գրականութեանը, որը այդ ժամանակում աստիճանաբար սկսել էր տպագրուել ժողովրդին հասկանալի լեզուով:

Հայերի՝ այլ ժողովուրդների հետ յաջորդ առնչութիւններից է գնչուների հետ կապերի լուսաբանումը: 1872 Հոկտեմբերին Րաֆֆին դուրս է գալիս Ուրմիա քաղաքից՝ ճանապարհին այցելելով թուրքաբնակ մի գիւղ, որտեղ յաջողում է անձրետօտ եղանակին հիւրընկալուել մի դարաչու՝ ըստ Րաֆֆու «դոքա ցիգանների մի ցեղ են, որք թափառում են Ասիայում եւ ամէն ազգի հետ անխորիր հաղորդութիւն ունին եւ խօսում են աղճարուաճ պարսկերէնի խառնուրդից մի առանձին լեզուով»: Հետաքրքրական է, որ խօսելով Ուրմիա գաւառի գնչուական ցեղերի կենցաղի մասին՝ Րաֆֆին նշում է, որ «Թեհրանից հեռու՝ Քեզզազի կողմերում ապրում են հայ բոշաներ, որոնց կեանքի ձեւերը խիստ նման են դարաչիներին: Նոքա քրիստոնեաներ են, խօսում են հայերէն, եւ իրենաց կոչում են լուսաւորչական»¹²: Փաստօրէն, Րաֆֆին ներկայացնում է հայ բոշաներին՝ որպէս հայութեան մի բեկորի իրողութեան Պարսկաստանում¹³: Այս դէպքում էլ խնդրոյ առարկայ է դարձ-

¹⁰ Հիւրանոցներ չլինելու պատճառով քրիստոնեայ օտար այցելուն ստիպուաճ էր իջեանել քարանսարայում կամ մասնաւոր տներում: Ընդ որում, մահմետական ընտանիքը հիւրի կարգավիճակում քրիստոնեային չէր ընդունում: Այդ դէպքում օտարականին սիրով ընդունում էին տեղի քրիստոնեաները՝ հայերը եւ ասորիները, ինչպէս նաեւ հրեաները:

¹¹ «ԺԴ. նամակ պարոն Րաֆֆի...»:

¹² «ԺԹ. նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղեւորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1873, № 3, էջ 4:

¹³ Քեզզազ (Քեզզազ) գաւառակը 1856ին ունեցել է 9, իսկ 1903ին՝ 12 հայաբնակ գիւղեր: 1932ին տեղի 15 գիւղերում ապրել են 4156, իսկ 1940ին՝ 4539 հայ: Հայա-

նում հայություն մոռացում ընկերային խմբերին, որոնք բնակում էին Պարսկաստանի տարբեր շրջաններում:

Յիրաւի, բազմաթիւ ծագումով պարսկահայեր ցրում էին նաեւ բուն Պարսկաստանի սահմաններից դուրս եւ գտնւում էին անընդհատ տեղաշարժերի մէջ հարեան երկրներում: Այդ մասին Րաֆֆին նկատում է, որ «Տաճկաստանի ծովեզրեայ քաղաքներում՝ Պոլսում, Տրապիզոնում եւ Ալեքսանդրիայում եւ այլ նաասհանգիստները, պանդոկները, հրապարակները լիքն են պարսկաստանցի հայ մշակներով»¹⁴:

Առհասարակ, մեծ էր հայերի եւ ասորիների տեղաշարժը Պարսկաստանից դէպի Ռուսաստան. «Նոցանից շատ սակաւներին միայն յաջողում է լիքը քսակով եւ ողջութեամբ իւրեանց հայրենիքը դառնալ, իսկ մեծ մասը մաշում են եւ կորչում .. օտարութեան մէջ»¹⁵: Փաստօրէն, Րաֆֆին բարձրացնում էր ընկերային անապահով խաւերի, ինչպէս նաեւ օտար միջավայրում նրանց ուժացման հարցը:

ՊԱՐՍԿԱՆԸ ՏԱՐԲԵՐ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԽԱՒԵՐԸ ՄՇԱԿ ԷԶԵՐՈՒՄ

Պարսկահայ գաղթօճախի թուաքանակի վերաբերեալ կարելի է հաշուի առնել վիճակագրական տուեալները: Նախ վերջին 200 տարուայ մէջ երկրի քրիստոնէայ բնակչութեան մէջ մեծամասնութիւն են կազմել հայերը: ԺԸ. դարի վերջ-ԺԹ. դարասկզբին հայերի թիւը կազմում էր մօտ 50-60,000¹⁶, 1851ին՝ մօտ 20,000, 1890ին՝ 80,000¹⁷, 1979ին՝ 200,000¹⁸,

բնակ էին Աբասբադ, Ազնա, Ալիաբադ, Ալիբուրջ, Աքբարաբադ, Գովգուդար, Գովիզարդ (Գովզար), Դիլիսաբադ (Դիլիսաւա), Դոուդալա, Զիրաքի դալա, Հոսէնաբադ, Ղալաբալման, Ղալառութխանա, Մարանդ, Մէլթիաբադ, Մէլդունա, Սուրան, Ումրիան (Ումբրիան), Քըրթ, Քեալաւա գիւղերը: 1950-60ականներին Քեազազից բազմաթիւ հայեր տեղափոխուել են Թեհրան եւ այլ քաղաքներ, որի հետեւանքով մինչեւ 1970ականները տեղի բնակավայրերը գրեթէ ամբողջութեամբ հայաթափուել են (Հայ Սփիւռք հանրագիտարան, խմբ.՝ Յովհաննէս Այվազեան, Ա. Սարգսեան եւ ուրիշ., Հայկական հանրագիտարան հրատ., Երեւան, 2003, էջ 242):

¹⁴ «ԺԸ. նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղեւորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1872, № 50, էջ 3-4:

¹⁵ Նոյն:

¹⁶ Վ. Բայբուրդեան, *Իրանի պատմութիւն*, «Զանգակ-97» հրատ., Երեւան, 2005, էջ 462:

¹⁷ Գ. Բադալեան, *Իրան. հանրագիտարան*, «Հեղինակային» հրատ., Երեւան, 2011, էջ 397:

¹⁸ Կ. Դալլաքեան, *Հայ Սփիւռքի պատմութիւն (համառօտ ակնարկ)*, «Զանգակ-97» հրատ., Երեւան, 2004, էջ 194:

2003ին՝ 80,000¹⁹, ներկայում՝ շուրջ 50,000²⁰: Յատկանշական է, որ մինչև Հայոց Ցեղասպանությունը հայրենիքից դուրս ապրող հայության թիվը (չհաշված Ռուսական եւ Օսմանեան կայսրությունների հայությունը) հասնում էր մօտ 200,000ի, որից 100,000ը բնակվում էր Իրանում, իսկ մնացածը՝ աշխարհի տարբեր երկրներում²¹:

Մշակի էջերում որոշակի արժեք են ներկայացնում Րաֆֆու հրապարակած յատկապէս այն նամակները, որոնցում նա իր մասնագիտական հմտութեամբ եւ պարսկահայ գաղթածախին մօտիկից ծանօթ լինելով, ներկայացրել է մամուլի այլ օրգաններում ու պարբերականներում պարսկահայության հասարակական կեանքի վերաբերեալ տպագրուած յօդուածների ուղղումներ, ճշգրտումներ: Թերեւս դրանցից է Րաֆֆու հակադարձումը *Արարատ* ամսագրում հրապարակուած մի յօդուածի, որի շրջանակներում նա բանավէճի է մտնում Երեմեան վարդապետի հետ Մարաղայի կրօնափոխ եղած հայերի հարցի շուրջ: Րաֆֆին գրում է. «Թապրիզու առաջնորդարանը, փոխանակ հեռացնելու խղճալի մարաղացիներէն այն հանգամանքները, որք առիթ տուեցին նորանց այնպիսի ծայրայեղ զոհաբերութեանը դիմել, ուղարկում է այնպեղ մի խումբ թուրք մուհապիլներ՝ ոստիկանութեան ծառաներ, որ մտրակի եւ ծեծի զօրութեամբ հայրենական եկեղեցւոյ փարախէն խրտնացած հօգը կրկին դէպի այնպեղ դարձնեն»²²: Մուհապիլները պատժելուց յետոյ պահանջում են հայերից իրենց «ծառայութեան» վարձը: Այստեղ է, որ Րաֆֆին շնորհակալութեամբ է յիշում տեղի պարսից զօրքի հայազգի պաշտօնեայ Ասլան-Եաարին, որը հաւաքելով տեղի հայ վաճառականներից գումարը տալիս է նրանց՝ ազատելով հայերին բռնութիւններից:

Յաջորդ ուղղումը վերաբերում է *Մեղու Հայաստանի* թերթում հրապարակուած մի նամակի, որտեղ Թապրիզի վարժարանների վերաբերեալ ոչ-ճիշտ տեղեկութիւններ է տրուել²³:

Րաֆֆին հանգամանօրէն անդրադարձել է հայության տարբեր հատուածների միջեւ նկատուած հակասութիւններին: Դրանցից մէկում գրում է, որ Պարսկաստանի մի գիւղում - չնշելով գիւղի յստակ անունը - մի հայ կաթօլիկ աղջիկ սիրահարուել էր հայ լուսատրչական երիտասարդի: Տեղի կաթօլիկ միսիոնարը՝ քարոզիչը, երկար ժամանակ ընդդիմանում է նրանց պսակին, սպառնում աղջկայ ծնողներին, բայց ինչեւէ երիտասարդին պսակում են: Սակայն հարսանիքի միւս առաւօտ աղջկան եւ երիտասարդին

¹⁹ Հ. Փաիւեանեան, «Իրան», *հայ Սփիւռք հանրագիտարան*, էջ 240:

²⁰ <https://armenpress.am/arm/news/777670/irani-60-hazaranoc-haykakan-hamaynqyir-kniqn-uni-irani.html>, մատչում՝ 28.01.2023:

²¹ Ա. Եղիազարեան, *Հայրենիք-Սփիւռք յարաբերութիւնները 1918 թուականից մինչեւ մեր օրերը*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2017, էջ 121:

²² «Նամակ Դաւթեփց», *Մշակ* 1872, № 42, էջ 3-4:

²³ «Նամակ Թեհրանից», *Մշակ*, 1872, № 14, էջ 3-4:

սպանուած են գտնում իրենց անկողնում²⁴։ Փաստորէն, հայ յարանուանական խմբերի միջեւ ցաաւիօրէն նկատուել են միջարանուանական անհանդուրժողութեան որոշ դէպքեր, որոնք տուեալ ժամանակաշրջանում առաջացրել են անելորդ լարուածութիւն եւ վնասել միասնութեանը։

ՕՏԱՐ ՄԻՍԻՈՆԱՐՆԵՐԻ ԿՐԹԱ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

Րաֆֆին ուրախութեամբ է ծանուցում Խոյում տեղի առաջնորդի հոգատարութեամբ վարժարանի ստեղծման մասին լուրը։ Սակայն, ըստ նրա, խնդրայարոյց էր այն, որ ուսուցիչը գալու էր Վանից, մինչդեռ 1872 Յունիսին ամերիկացի միսիոնարները գնացել էին Մարաղա քաղաք եւ «*ժողովրդից մի քանիսին գայթակղացրել էին*»։ Այնտեղի քահանան գրել էր Թաւրիզի թեմի առաջնորդին, որ «*Միսիոնարք բաշխում են ծրիաբար գրեանք, ուսուցանում են վարժապան մէջ նոյնպէս ծրի։ Սրբազանը լսելով այդ աճապարեց գրել յորդորական թուղթ մարաղեցոց, յայտնելով նոցա խաբէութիւնը եւ այլն*»²⁵։ Դրանով տրուել էր յանձնարարական Յովհաննէս վարդապետին, որ շտապ գնայ Մարաղա երեք տներին խրատելու։ Փաստորէն, մի կողմից բարձրացում էր այլ կրօնի նկատմամբ գայթակղութեան երեւոյթի մասին, իսկ միա կողմից նշում, որ միսիոնարները լուծում էին կարիքաւոր տարբեր խաւերի այնքան կարեւոր ընկերային-կրթական խնդիրներ։

Ինչ վերաբերում է Ումմիայում ամերիկեան միսիոնարների գործունէութեանը, ապա վերջիններս ապրում էին տեղի հայութեան հետ, որոնցից ումանք յարում էին միսիոնարներին։ Երիտասարդ միսիոնար Մստըր Լարէրին Րաֆֆուն ներկայացնում է իրենց տպարանը, որտեղ տպագրում էին ասորերէն գրքեր, ինչպէս նաեւ «Զաբիբդարա» անունով ասորերէն պարբերաթերթը։ Իդէպ, այդ առթիւ Րաֆֆին գրում է. «*Ինձ վերայ շատ ախորժ պոպաւորութիւն ունեցաւ, երբ Մստըր Լարէրին յայտնեց, թէ նոցա մամուլը գործում է առանց ցենզորի քննադատութեան*»²⁶։ Իրականում միայն առաջին հայեացքից էր տպաւորութիւն ստեղծում, թէ գրատպութիւնը Պարսկաստանում վայելում է ազատութիւն, մինչդեռ միսիոնարի խօսքով՝ «*այդ ոչ թէ ազատութիւնիցն է, այլ կառավարութեան անգիտակցութիւնից, որ տալաւ ծանօթ չէ նորան մամուլի եւ ցենզորի նշանակութիւնը*»²⁷։ Փաստորէն, տուեալ դէպքում, կառավարող անգրագէտ շրջանակների գործունէութեամբ եւ գրաքննութեան բացակայութեամբ պայմանաւորուած, Պարսկաստանում յարաբերաբար նպաստաւոր պայմաններ էին ստեղծուել ազատ խօսքի տպագրման հարցում, որից էլ օգտւում էին միսիոնարները։

²⁴ «Պարոն Րաֆֆիի ուղեւորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1872, № 3, էջ 4։

²⁵ «Նամակ Դարէժից», *Մշակ*, 1872, № 36, էջ 3։

²⁶ «ԺԵ. Նամակ Պ. Րաֆֆիի ուղեւորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1872, № 43, էջ 3-4։

²⁷ Նոյն։

Իսուքի ազատութեան հարցի քննարկումից բացի որոշակի նշանակութիւն ունէր միսիոնարների մարդասիրական գործունէութիւնը: Բաֆֆու ուշադրութիւնից չի վրիպել այն, որ *«իրենաց տան մէջ միսիոնարներն ունէին եւ ապրեկա»* (դեղատուն – Կ.Մ.): Իսկ նրանց բժիշկն առանց խտրականութեան ընդունում եւ անվճար դեղ էր տրամադրում տարբեր ազգերի ու կրօնների հետետորդ հիւանդներին: Աւելին՝ նրանց հիւրանոցում ծրի օթեւանում էին հայ եւ ասորի աղքատները, որոնց ծախսերն ամբողջութեամբ հոգում էր առաքելութիւնը: Փաստօրէն, մարդասիրական մի շարք կարելու է նախաձեռնութիւններով նրանք շահել էին տեղացիների համակրանքը:

Հետաքրքրական է, որ օրիորդաց գիշերօթիկ ուսումնարանն էլ կառավարում էին երկու ամերիկացի վարժուհիներ: Սակայն առաջին հայեացքից զարմանալի էր, որ անգլերէն չէին սովորեցնում, քանի որ միսիոնարի բացատրութեամբ՝ *«մեր նպատակն այն է, որ ամէն ազգ, որոյ մէջ մեր լուսաւորութիւն, խղճի ազատութիւն ու կրօնքի ճշմարտութիւն ենք տարածում, կրթութիւն իրենանց մայրենի լեզուով»*²⁸: Փաստօրէն, նրանց համար կարելու էր ունենալ գաղափարակից հետետորդներ եւ ոչ թէ պարզապէս իրենց լեզուներին տիրապետող մարդիկ: Ահա թէ ինչու միսիոնարներն իրենք էին նախ սովորում եւ լաւ տիրապետում տեղի քրիստոնէայ ժողովուրդների լեզուներին:

Հարկ է նշել, որ քաղաքի օրիորդաց եւ արական ուսումնարաններում սովորում էին փոքրաթիւ հայ աշակերտներ, որոնց համար՝ որպէս վարժապետ հրաւիրուած էր Մուշ քաղաքից մի երիտասարդ, որն աւարտել էր տեղի ամերիկեան միսիոնարների՝ հայերի համար հիմնած ուսումնարանը²⁹: Փաստօրէն, պարսկահայութեան կրթական խնդիրները լուծելու համար միսիոնարները օգտուում էին Արեւմտեան Հայաստանում հիմնած իրենց կառոյցներից:

Ուրմիայի կաթոլիկ միսիոնարները բնակւում էին քաղաքի Ֆաթալի Խանգոչ կոչուած թաղամասում, որտեղ գտնւում էր նրանց փոքրիկ վարժարանը եւ եկեղեցին: Բաֆֆին տեղեկացնում է, որ տեղի կաթոլիկ միսիոնարները Լազարեան (Իտալիայի Սուրբ Ղազար կղզում գործող Մխիթարեան ուխտի մասին է խօսքը – Կ.Մ.) միաբանութիւնից էին: Սակայն Բաֆֆու գնահատմամբ՝ *«Լազարիստները միայն կարողացել են Ուրմիոյ նահանգում եւ Սալմաստայ Խոսրովիոյ գիւղում կրօնափոխ առնել մինչեւ եօթն հարիւր գերդաստան ասորիներ, մինչդեռ բողոքականների ժողովուրդը թէւէ դժուար է ճիշդ թուանշաններ դնել, հասնում է միքանի հազար գերդաստանների»*³⁰:

²⁸ Նոյն:

²⁹ Նոյն:

³⁰ «ԺԶ. Նամակ պարոն Բաֆֆիի ուղեւորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1872, № 46, էջ 3:

Այս առնչությամբ, պարսկական քաղաքականության վերաբերեալ արժեքատուր վերլուծութիւն է կատարում Րաֆֆին՝ գրելով. «Պարսկաստանի բարձրագոյն կառավարութիւնը գործ չէ դնում ոչինչ միջոցներ իւր հպարտակօտութեան մէջ մահմետականութիւն տարածելու: Որովհետեւ իւր տէրութեան մէջ զանազան ազգութիւնները եւ կրօնքները մի ամբողջ ծուլելու գաղափարը դեռ նորան անծանօթ է»³¹: Այդ մասին է վկայում Միրզա Նաջաֆալի Սարփարաստի³² արտաքին գործերի նախարարին, գրուած նամակները, որոնցում ցոյց էր տրուում հայերի եւ ասորիների կրօնափոխ լինելու վնասակար հետեանքը Պարսկաստանի կառավարութեան համար, այն է՝ առիթ էր ստեղծուելու կաթոլիկ ու բողոքական տէրութիւններին միջամտել պարսից հպատակ քրիստոնեաներին վերաբերող խնդիրներին: Ահա թէ ինչու կառավարութիւնը հայոց եւ ասորաց հոգեւոր առաջնորդներին շնորհել էր զանազան իրաւունքներ եւ արտօնութիւններ իրենց ժողովրդի գոյութիւնը սեփական ազգային յենքի վրայ անփոփոխ պահպանելու համար: Նաեւ այդ նոյն նպատակով հայերին չէր արգելում ազգային դպրոցներ բացելը:

Յիշարժան է, որ 1876ին հայ վաճառականներից մէկը, որի անունը չի նշում, մտադիր էր աջակցել Րաֆֆուն՝ Թաւրիզում բացելու տպարան, հրատարակելու դասագրքեր եւ հայերէն լրագիր, ինչպէս նաեւ տպագրելու իր աշխատութիւնները³³: Փաստօրէն, տպարանի ստեղծմամբ ապահովուելու էին Պարսկաստանի հայոց դպրոցները դասագրքերով:

1877 Մարտ 4 թուակիր հերթական նամակում ներկայացում է Թաւրիզի ընթերցարանի գործունէութեան մասին: Ընթերցարանի ընկերութեան ատենադպիրն էր Րաֆֆին: Նոյն թուականի ընկերութեան տարեկան հաշուետուութիւնից պարզ է դառնում, որ ընթերցարանը երկամեայ գործունէութեանն ընթացքում առաջնորդարանից ստացել էր 80, ընթերցարանի գումարով գնուել էր 169, Թաւրիզի բնակիչները նուիրել էին 98, Կ. Պոլսի ազգայինները՝ 437, Աստրախանից՝ 17³⁴, իսկ Թիֆլիսից՝ 3 գիրք: Ընթերցարանը նուէր է ստացել ընդամենը 804 գիրք, իսկ նուէր ստացած գրքերի անելորդ օրինակներն (52 հատ) ուղարկել է Թեհրանի հայկական դպրոցի ընթերցարանին: Նշելի է, որ ընթերցարանից օգտուելն անվճար էր, անելին՝

³¹ Նոյն:

³² Սարփարաստ նշանակում է գլխապահ, որը պարսից կառավարութեան կողմից նշանակուած պաշտօնեայ էր: Նրա խնդիրն էր քրիստոնեաների ու հրեաների պաշտպանութիւնը տեղային բռնութիւններից:

³³ «Նամակ Պարսկաստանից», *Մշակ*, 1876, № 4, էջ 3:

³⁴ Ուշագրաւ է, որ 1878ին Թովմաս Նազարբէկեանցի նախաձեռնությամբ Աստրախանում նշուած ընթերցարանի համար հաւաքուել է տեղի ազգասէր պարոնների կողմից 210 ռուբլի («Նամակ Պարսկաստանից», *Մշակ*, 1878, № 51, էջ 3):

ընթերցարանի ընկերութեան նպատակը ոչ միայն տեղի հայութեանն օգտակար լինելն էր, այլ նաեւ օտարազգիներին³⁵:

ԽՏՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՅԸ ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿԵԱՆՔՈՒՄ

Պարսկաստանում ազգային խտրականութիւնը հայերի եւ թուրքերի միջեւ մեծ չափերի էր հասնում, որն ինչ որ տեղ զսպում էր իշխանութիւնը: Այդ մասին է վկայում այն, որ Խոյ քաղաքի շուկայում Րաֆֆու ընկերոջը՝ Մեսրոպին թուրքերը ծեծում են: Նա անձրեւից թրջուելով անզգուշութեամբ ոմն Սէյիտի հագուստին էր դիպել, որն ըստ մուսուլմանական կարգի արգելում է: Մէկ այլ տարօրինակ կարգի համաձայն էլ՝ քրիստոնեաների ծեռքը կպած կերակուրները մուսուլմանները թափում էին շների առջեւ³⁶: Փաստօրէն, Պարսկաստանում երկրագործութեամբ եւ խաշնարածութեամբ զբաղուող հայութիւնը չէր կարող դրանցից ստացուած արդիւնքը՝ բերքը վաճառել, քանի որ դա պիղծ էր համարում: Սակայն միւս կողմից էլ տեղի քահանայի դիպուկ խօսքով՝ *«պէտք է շնորհակալ լինել Մուհամմէտ մարգարէին, որ մեր ուրելիքները մուսուլմաններին հալալ (մաքուր) չէ արած, եթէ հալալ լինէր, բոլորն ուժով կը խլէին մեզանից եւ կ'ուրէին»*³⁷:

Րաֆֆին իրաւամբ եզրակացնում է, որ *«հայերը Պարսկաստանի մէջ, այնքան հալածանքների երեսից, եթէ կարողացել են պահպանել իրեանց ազգայնութիւնը, պարճառն մահմեդականութեան եւ քրիստոնէութեան միմեանց հետ հակասութիւնն է»*³⁸: Այսպիսով - պայմանականօրէն - հայութիւնն ապրում էր հակասութիւնների մէջ, որն էլ հենց իր գոյութեան երաշխիքն էր:

Հայութեան նկատմամբ նշուած հալածանքների պայմաններում Խոյ գաւառի գիւղերում բնակւում էին 500 տուն հայեր: Սակայն նրանցից միայն մէկն էր հարուստ, որը հագնւում էր աղքատի պէս՝ թուրքերի զոհը չդառնալու համար: Նրանց միջեւ վեճի պատճառ կարող էր դառնալ հայի կողմից թուրքի նման հագնուելը: Ահա թէ ինչու *«հայերը մշտապէս հագնում էին մի տեսակ տեսանելի դապա, որ տարբերուէն մուսուլմաններից: Աւելին հայերի քաքուլի մէջտեղ, այսինքն՝ զագաթի վերայ միշտ ածելած է լինում, նորանով եա որոշում են թուրքերից»*³⁹: Ինչ վերաբերում է մահապատժին, ապա *«երբ պարժապարտը հայ էր, նրան չէին մորթում, այլ խեղդում էին կախա-*

³⁵ «Նամակ Պարսկաստանից», *Մշակ*, 1877, № 20, էջ 3:

³⁶ «Երկրորդ նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղեորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1872, № 5, էջ 3:

³⁷ Նոյն:

³⁸ «Հինգերորդ նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղեորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1872, № 13, էջ 3-4:

³⁹ «Երրորդ նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղեորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1872, № 7, էջ 3-4:

դանի վրայ, քանի որ մուսուլման դահիճը եւս մեղք էր համարում իւր դանա-
կը պղծել հայի արհնոմ...»⁴⁰:

Պարսկաստանում տարածուած երեւոյթ էր տարբեր պաշտօնեաների ա-
նօրինականութիւնները: Այսպէս, եթէ մի խան կազմակերպում էր որեւէ գա-
առի տարեկան վճարելիք արքունական տուրքի հաաքման գործը, ապա
սկզբից նա տալիս էր պարտամորհակ, որ ամսական լրացնի այդ գումարը:
Բացի դրանից, նա մեծ գումար էր վճարում, որ այդ պաշտօնն իրեն յանձ-
նեն: Ահա թէ ինչու նա սկսում էր ժողովրդից մեծ հարկ եւ կաշառքներ վերց-
նել: Այդպիսի հանգամանքներում զգացում էր արդարութեան սնտուկի⁴¹
կարեւորութիւնը, որը հնարատրութիւն կը տար ժողովրդին ուղղակի դիմե-
լու շահին⁴²: Սակայն այս ընթացակարգը անյաջող ելք էր ունեցել, եւ շահը
հրաժարուել էր այդ մտքից: Առանձնապէս դաժանութեամբ հարստահար-
ում էր Խոյ քաղաքի բնակչութիւնը, իսկ Թաւրիզում չնայած ժողովրդի բո-
ղոքներին «*ափսոս վճիռների գործադրութիւնը շար ամգամ մնում է անկա-
տար*»⁴³: Փաստօրէն, վարչական բարեփոխումները իզօրու չէին դառնում:

Իդէպ, 1870ականների սկզբներին Թաւրիզում մահմետականները յար-
ձակուել են հայկական թաղամասերի վրայ, կողոպտել ու թալանել գոյքը.
այն ուղեկցուել է սպանութիւններով: Այդպիսի չարագործութիւնների կեղծ
եւ անհիմն «շարժառիթ» էր ծառայում այն, որ իբր հայերը վիրատուել էին
մահմետականների կրօնական զգացմունքները եւ գրգռել մոլեռանդ ամբո-
խի կատաղութիւնը⁴⁴: Փաստօրէն, այն պահին, երբ կառավարութիւնը
ձգտում էր ներմուծել *թանգիմաթը*՝ օրէնսդրութիւնը, հայերին սպառնում էր
վերոնշեալ վտանգը:

Որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Թեհրանից Նալիբով Սել-
թենէի՝ (Աբբաս Միրզա) Թաւրիզի հայերին շնորհած հարկային արտօնու-
թիւնների մասին քննարկումը: Սակայն տեղի կառավարիչ Սահիբ-Դիւանն
աշխատում էր չեղարկել այդ հրովարտակը՝ պահանջելով հարկերը, իսկ
ժողովուրդը լուռ էր, երբ խլում էին նրա արտօնութիւնը⁴⁵:

⁴⁰ «Վեցերորդ նամակ պարոն Բաֆֆիի ուղեւորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*,
1872, № 16, էջ 3-4:

⁴¹ Շահի կարգադրութեամբ ժողովրդի բողոքներին լուծում տալու համար ստեղծուել
էր այսպէս կոչուած «Սանտուղ աղալաթ»՝ «արդարութեան սնտուկ», համակարգը:
Դրա նպատակն էր մայրաքաղաք Թեհրանից իրազեկ լինել տեղական պաշտօն-
եաների անօրինականութիւններին: Այդ սնտուկը պէտք է դրուէր առանձին առ-
եանում, որի մէջ իրաւունք ունէին իրենց բողոքագրերը թողնել տեղական պաշ-
տօնեաների կողմից անիրաւուած կամ հարստահարուած անձինք:

⁴² «Արտաքին տեսութիւն, Պարսկաստան», *Մշակ*, 1874, № 28, էջ 3:

⁴³ «Արտաքին տեսութիւն, Պարսկաստան», *Մշակ*, 1875, № 16, էջ 4:

⁴⁴ «Նամակ Դաւրէժից», *Մշակ*, 1875, № 29, էջ 3-4:

⁴⁵ «Նամակ Դաւրէժից», *Մշակ*, 1872, № 42, էջ 4:

Հայութեան դէմ հալածանքների մէկ այլ դրսեւորում տեղի ունեցաւ, երբ 1871ին շահն ուխտագնացութիւն կատարեց Քարպալա: Այդ ընթացքում նրա ուշադրութիւնն են գրաւում մի խումբ մանկահասակ երաժիշտներ, որոնք օսմանեան կառավարութեան կազմակերպմամբ ուղարկուել էին Պաղտատ նորին վեհութեան այցի առթիւ: Շահի հետաքրքրութիւնը մեծանում է, երբ յայտնում են, թէ երաժիշտները հայ պատանիներ են:

Վերադառնալով Թեհրան՝ շահը հրամայում է ստեղծել հայ պատանիներից մի խումբ՝ երաժիշտներ պատրաստելու համար: Ուրմիոյ գաառն է ուղարկում մի պաշտօնեայ 10-15 տարեկան, գեղեցիկ, բարձր եւ առողջ հայ աշակերտներից 100 հոգի ընտրելու: Պարսկաստանում նման դէպքերում չգրուած օրէնքով հաաքում էին միքանի հազար հոգի: Հայերից բացի, վիճակագրող պաշտօնեան իր մատենում գրանցում է ասորի պատանիներին եա: Թէեւ ծնողները դիմում են տարբեր միջոցների՝ արծաթով ազատելու իրենց որդիներին, կրօնափոխ անելու եւն., այդուհանդերձ նրանց թիւը չէր պակասում, որովհետեւ արծակուածների փոխարէն բռնում էին նոր գրանցուածների: Քրիստոնեաները դժգոհում են Թեհրանում եւրոպական դեսպանութիւններին, որոնք էլ նախագգուշացնում են շահին, որ նման խռովութիւնը քրիստոնեաների մէջ անցանկալի հետեանքներ կարող է ունենալ:

Փաստօրէն սովից, տիֆից հազիւ փրկուած հայ մանուկներին այժմ էլ սպառնում էր մի նոր վտանգ: Շահը ետ վերցրեց իր հրամանը միայն այն ժամանակ, երբ իմացաւ, որ Թիֆլիսում նեստորական ասորիներից միքանի հազարն ընդունեցին ուղղափառ դաանանք: Այդպիսով, խռովութիւնն առժամանակ դադարեց, քանի որ շահը հասկացաւ, որ իր ներքին գործերին կարող է լինել ռուսական միջամտութիւն, եթէ իր երկրի քրիստոնեաները եա ընդունեն ուղղափառութիւն⁴⁶:

Հարկ է նշել, որ Պարսկաստանում հայերի նկատմամբ մահմետականների կատարած հալածանքների վերաբերեալ յօդուածեր կարելի է հանդիպել *Մշակի* բազմաթիւ էջերում: Այսպէս, Ղարադաղի Քէյվանու գաառնի Սըղըն կոչուած հայաբնակ գիւղը պարտաւոր էր կառավարութեանը վճարել 25 թուման (70 ռուբլի) հարկ: Սակայն գիւղի Բաղդ-Խան անունով տէրը միքանի ամսուայ ընթացքում մտրակի օգնութեամբ գիւղացիներից հաաքում է 2550 ռուբլի: Չբաւարարուելով դրանով՝ նա գիւղացիներից պահանջում է եա 1800 ռուբլի, որն արդէն անկարող էին նրանք վճարել: 1875 Յունուարի 6ին՝ Ս. Ծննդեան օրը, խանի մարդիկ գրոհում են գիւղի եկեղեցի, ջարդում սպասքը, բռնում քահանային եւ ծեծում ժողովրդին, պահանջելով արծաթ՝ խանի համար: Իվերջոյ, նրանցից 51 հոգու յաջողում է հասնել Թաւրիզ եւ թեմի առաջնորդ Անդրէաս արքեպիսկոպոսի գլխատրութեամբ դիմել Ատրպատականի կառավարութեան գլխաւոր ներկայացուցիչ Սահ-

⁴⁶ «Նամակ Ուրմիից», *Մշակ*, 1872, № 26, էջ 3:

իբ-Դիւանին: Վերջինս «քրիստոնեաներին վերաբերեալ դէպքերում միշտ արդարադար է գտնուել եւ ողորմած» եւ ստանալով շահի համաձայնութիւնը՝ Բաղր-Խանի ետեւից մարդ էր ուղարկել, որ բերեն պատժելու համար: Սակայն յօդուածագիրը համոզուած չէր՝ արդեօք կը պատժուէ՞ր Բաղր-Խանը, քանի որ նա եւ «նորա նման Չալաբխանի կոչուած խաները Ղարադաղի լեռների աստուածներն են, իսկ խեղճ ժողովուրդը՝ նոցա թշուառ զոհը»⁴⁷:

Մոլեռանդ զանգուածը բռնութիւններ էր կատարել հայութեան նկատմամբ նաեւ Ռաշտում: Այդ մասին է վկայում տեղի հայերի 1876 Յունիսի 8ի աղերսագիրը պարսից շահին: Սադրագամի հրամանով նահանգապետը ձերբակալում է սպանութիւններ հրահրած մոլլաներին, ինչպէս նաեւ եւս 3000 հոգու եւ ուղարկում Թեհրան: Տեղի թուրքերից՝ որպէս տուգանք կատարած յանցանքի համար հաաքում է 2000 թուման: Փաստօրէն, տեղի շիա թուրքերը այդպէս պատժուելով, ինչպէս գրում է յօդուածագիրը՝ «այժմ սաստիկ վախկոտ են դարձել»⁴⁸: Պետութեան այդ կարեւոր քայլը հանգստացնում է հայերին:

Նոյն թուականի մէկ այլ նամակում ներկայացում են հայութեան նկատմամբ հարստահարութեան դէպքերը: Ըստ յօդուածագրի՝ «հայը Պարսկաստանում ոչինչ բանի տէր չէ. նրա կեանքը, նրա կայքը եւ նրա ընտանիքը իրան չեն պատկանում»⁴⁹: Թերեւս այդ անմխիթար վիճակն էր, որ բազմաթիւ հայերի ստիպում էր գնալ Ռուսական Կայսրութեան կազմում գտնուող Արեւելեան Հայաստան: Միայն Սուլդուղից 30 գերդաստան հայեր գաղթել էին Երեւանի գաւառ, իսկ Սպահանի հայերն էլ խմբերով էին գնում այնտեղ:

Հայերի նկատմամբ հալածանքներն ունեցել են դրսեւորման այլ ձեւեր եւս. 1876ի ամռանը Խոյի հայերի անվտանգութեան համար նոր խնդիր առաջացաւ, երբ Միջագետքում տարածուած ժանտախտի պատճառով Պարսկաստանի կապը Պաղտատի հետ կտրուեց: Արգելքի պատճառով պարսիկները զրկուեցին Քարպալայի ուխտագնացութիւնից դէպի Նաճաֆ, որտեղ գտնուում էին Ալիի նահատակուած որդիների Իմամ Հասանի եւ Իմամ Հոսէյնի շիրիմները: Յօդուածագրի խօսքով՝ «Մի այսպիսի սնահաւայտութիւնը ամէն տարի Պարսկաստանի ամենահեռուոր հազարաւոր կարաւաններ քաշում է դէպի իմամների սուրբ շիրիմները եւ աղքատ, ողորմելի ժողովրդի արծաթը ծախսում է օտար երկրում»⁵⁰:

Եւ ահա իմամների որոշմամբ այդ ծիսական արարողութիւնները տեղափոխում են Խոյ քաղաքի մի հին մատուո՝ Մաղվարա, որտեղ գտնուում էին միքանի իմամների սերունդների շիրիմներ: Բազմաթիւ հիւանդներ շտա-

⁴⁷ «Նամակ Պարսկաստանից», *Մշակ*, 1876, № 4, էջ 3:

⁴⁸ «Նամակ Պարսկաստանից», *Մշակ*, 1876, № 24, էջ 3-4:

⁴⁹ «Նամակ Պարսկաստանից», *Մշակ*, 1876, № 33, էջ 3-4:

⁵⁰ «Նամակ Պարսկաստանից», *Մշակ*, 1876, № 29, էջ 3:

պում են այստեղ, քանի որ հաաստում էին հրաշքով բժշկուելուն: Սակայն «Անանուն» ստորագրությամբ հեղինակը – որը ենթադրելի է որ Ռաֆֆին է – ցատկ նկատում է. «Այո՛, բժշկում են... Թէեւ բժշկուած մէկը ոչ ոք չէ տեսել: ...Այսպիսի երեւոյթները միշտ սպառնում են վրանգ տեղային քրիստոնեաներին: Ժողովուրդը, գրգռուած իւր ցնորամիտ մոլեռանդութեան մէջ սկսում է հալածանք բարձրացնել քրիստոնեաների դէմ, ասելով. «անիրաւներ, այսքան հրաշքներ տեսնելուց յետոյ, դուք դարձեալ պիտի մնաք ձեր անհաւատութեան մէջ»⁵¹: Փաստօրէն, կառավարութիւնն ուշադրութիւն չէր դարձնում Խոյի հայութեանը, իսկ մոլլաներն էլ ամբոխին գրգռում էին հայերի դէմ:

Հայատեացութեան սուր դրսեւորումներ կային նաեւ Թաւրիզում, որտեղ ոչ միայն հասուն տարիքի թուրք բնակչութեան ատելութեան թիրախում էին յայտնուել հայերը, այլ նաեւ՝ նրանց երեխաների, որոնք վանկարկում էին. «Էրմենի, ինչու չես թուրքանում, որ հոգիդ ու մարմինդ ազատուի»⁵²: Նշուած խռովութիւնը, որը հեղինակի խօսքով՝ ժողովրդի հոգեւոր կատաղութիւնն էր, կարող էր անելի վատ հետեանքներ ունենալ, եթէ Ատրպատականի կուսակալ Սահաբ-Դիւանը չկանխարգելէր հասունացող յուզումները: Իդէպ, Թաւրիզի սնտոհապաշտ բնակչութեան մասին առկայ են այլ յօդուածներ եւս⁵³:

Նշենք, որ տուեալ ժամանակաշրջանում հրաշքների վերաբերեալ թմբկահարումը բացատրում է այն իրողութեամբ, որ Պարսկաստանում տարածում էին գտել որոշ աղանդաւորական շարժումներ, որոնք խարխլում էին իսլամի հիմքերը: Ահա թէ ինչու փորձ էր արում հրաշքների միջոցով, հիմնականում ժողովրդի անգրագէտ զանգուածների մէջ անսասան պահել աւանդական կրօնը: Այդ շարժման ծաւալման մասին է վկայում նաեւ այն, որ 1878ին մի խումբ աղանդաւորներ Նասրէտօին շահին են ներկայացրել իրենց գործունէութիւնն օրինականացնելու աղերսագիր⁵⁴:

Որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում նահատակուած իմամների սգի օրերին հայերի ընկերային կարգավիճակի նկարագրութիւնը Թաւրիզում. «...Քրիստոնեաների, առհասարակ մահմետականութեան չպատկանող ազգերի դրութիւնը մուհարրէմի ամսում, խիստ աննախանձելի է. մի անմեղ ծիծաղը կամ արհամարհանքը նոցա կողմից դէպի մահմետականների սնտոհապաշտութիւնը, կարող էր վճռել նոցա մահուան դատականիքը»⁵⁵: Փաստօրէն, նշուած օրերին հայութիւնը գտնւում էր լիովին իրաւագուրկ կարգավիճակում:

⁵¹ Նոյն, էջ 4:

⁵² «Նամակ Պարսկաստանից», *Մշակ*, 1876, № 35, էջ 3-4:

⁵³ Նոյն:

⁵⁴ «Նամակ Պարսկաստանից», *Մշակ*, 1878, № 88, էջ 3:

⁵⁵ «ԻԲ. Նամակ պարոն Ռաֆֆիի ուղեւորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1873, № 23, էջ 3:

Թափիզ քաղաքի եւ նրա բնակչութեան մասին Րաֆֆին գրում է. «Ես բնակում եմ հայոց թաղումը, որ կոչում է Արմենիստան (Հայաստան) դա մի առանձնացուած թաղ է, որ բնակեցրած է միայն հայերով: Պատճառը շատ պարզ է, հայը, երկիրը կրելով քաղաքի մի այլ մասումը առանձնապէս ապրելուց, սրիպուած է եղել միշտ մօտենալ իւր ազգայիններին եւ այդպիսեալ հաւաքուել են մի տեղ: Հայոց թաղումը բնակում են եւ երոպական պետութիւնների կոնսուլները եւ երոպացի վաճառականները»⁵⁶: Քաղաքից ոչ-հեռու գտնուող Լէյլաբաթ արուարձանում եւս բնակում էին հայեր: «Թէ՛ քաղաքից դուրս, թէ՛ ներսումը հայոց բնակիչների թիւը կարելի է մինչեւ 500 տուն հաշուել: Դոցա մեծ մասը գաղթականներ են Պարսկաստանի զանազան քաղաքներից եւ գաւառներից այստեղ հաւաքուած, առաւելապէս եկել են Ղարաղաղի կողմերից, Չալաբիան կոչուած աւազակների յաղթահարութիւններից ազատուելու համար»⁵⁷: Այսպիսով, դեռեւս ԺԹ. դարի վերջերին պարսկահայերը սկսել էին թողնել գիւղերը եւ հաստատուել քաղաքներում:

ՍՈՎ ԵՒ ՀԱՄԱՃԱՐԱՎՆԵՐ

1870-71՝ Պարսկաստանին սպառնացած սովի մասին առկայ են թուային տուեալներ: Դրանցից պարզ է դառնում, որ «Թափիզում ամէն օր սովից մեռնողների թիւը հասնում է մինչեւ 50, Թեհրանում՝ 240, Սպահանում մինչեւ 300 հոգի»⁵⁸: Սակայն վիճակն առաւել մտահոգիչ էր հայ քրիստոնեաների համար, «որովհետեւ բոլոր հացթուփները մահմեդականներ լինելով, նոքա ւաւելի բարօք են համարում իրանց ուրելիքը հաւաքակցին վաճառել, քան օտարազգին»⁵⁹: Այդ անմարդկային արարքի դէմ բողոք էր ներկայացրել Սպահանի հայութիւնը, որին աջակցել էր Թեհրանում Մեծն Բրիտանիայի դեսպանութիւնը: Վերջինիս բարերարութեամբ բաականին գումար էր հաւաքուել ի նպաստ հայերի: Նոյն օրինակին հետեւում են Թեհրանում եւ Թափիզում երոպական տէրութիւնների միւս ներկայացուցիչները:

Սովի անմարդկային տեսարաններն են նկարագրուած «Նամակ Թեհրանից» վերնագրով յօդուածում. «Ժողովուրդը սկսել է մեծ մասամբ անասունների նման խորաքոյսերով կերակրուել, եւ այդ պատճառ է տուել զանազան հիւանդութիւնների, որոնք յայտնուել են ժողովրդի մէջ, ժանտափտնդից մեռնողների թիւը ւաւելի շատ է քան թէ սովամահների»⁶⁰: Այդ պայմաններում Սպահանի հայերը սկսում են գաղթել Հնդկաստան:

Րաֆֆու բնութագրմամբ՝ «երրորդ տարին լինելով տարբեր դժբախտութիւնների մէջ՝ հացի պակասը, սովը, խոլերան, ժանտափտը եւ այլ հիւան-

⁵⁶ «ԻԳ. Նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղեւորութիւնից Պարսկաստանում», *Մշակ*, 1873, № 27, էջ 3-4:

⁵⁷ Նոյն:

⁵⁸ «Նամակ Թեհրանից», *Մշակ*, 1872, № 8, էջ 3-4:

⁵⁹ Նոյն:

⁶⁰ «Նամակ Թեհրանից», *Մշակ*, 1872, № 14, էջ 3:

դուքսիններ, Պարսկաստանի ժողովուրդը իւր կրօնական նախապաշարմունքներով, սնահաւապ անգիտակցութեամբ բնութեան ամէն մի զարհուրելի երեւոյթներին տալիս է գերբնական նշանակութիւն: Այդ խաւար ազգերի յարկանիշ է»⁶¹: Թեհրանում սովից օրական մեռնում էր մինչեւ 600 հոգի: Անգամ այդ պայմաններում Կասպից ծովի վրայով Ռուսաստանից գնելով ալիւր՝ Մազանդարանում՝ նախքան Թեհրան հասնելը, արդէն միքանի անգամ ենթակայ էր ներքին հարկման, իսկ մայրաքաղաքում այն բաականին թանկ արժէր հասարակ ժողովրդի համար⁶²: Ըստ էութեան, բացակայում էր կազմակերպուած բեռնափոխադրումը, քանի որ քանիցս մերժուել էր եւրոպական ընկերութիւնների՝ Պարսկաստանում երկաթուղի կառուցելու առաջարկը: Դա բացատրուում էր այն առումով, որ երկաթուղիները կարող էին վնասակար լինել Պարսկաստանին պատերազմի ժամանակ եւ նպաստատու պայմաններ կը ստեղծէին յաղթող կողմի համար միքանի օրում գրաւելու Թեհրանը:

Վերոնշեալի հետեանքով Ատրպատականի նահանգում 1874ի գարնանը հացի գինը կրկնապատկուել էր⁶³: Փաստօրէն, ժամանակի պահանջներին համահունչ չլինելու պատճառով Պարսկաստանի բնակչութիւնը եւ նրա մի մասը կազմող հայութիւնը յայտնուել էր օրհասական վիճակում:

Իրավիճակն է՛լ անելի էր բարդանում երկրին պատուհասած բնական աղէտների հետեանքով: Այդ մասին է վկայում 1872 Մայիսի 15ին տեղի ունեցած ջրհեղեղը Սալմաստ գաւառում, որի հետեանքով ւաւերուել էին 200 տուն Սաւրա գիւղում, 209 տուն Դիլիման գիւղաքաղաքում, 120 տուն Մահլամ գիւղում, եւ 7 գիւղեր Ղարադաղում⁶⁴: Ընդ որում, նշուած գիւղերի բնակչութեան մեծ մասը հայեր էին:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ 1871ին Պարսկաստանում միայն սովից մահացել էր 3 միլիոն մարդ: Այդ պայմաններում Եւրոպայից եւ Ամերիկայից աջակցութիւնը բաականին օգտակար դարձաւ ժողովրդի համար եւ խնդիրը մասամբ լուծուեց: Միայն Ուրմիա քաղաքի ամերիկացի միսիոնարները օրական կերակրում էին 300 հոգու: Բաֆֆին համեմատում է, որ հրեայ հարուստ Մոսէս Մանտեֆէօն Լոնտոնից ուղարկել էր խոշոր գումար՝ Պարսկաստանում բնակուող իր հայրենակիցներին, մինչդեռ օտար երկրներում յայտնի հայ հարուստներից ոչ մէկը նման նախաձեռնութեամբ հանդէս չէր եկել: Եւ ահա, որպէս ստեղծուած դրութեան մխիթարանք, Թեհրանում Միրզա Մելքում խան անունով յայտնի հայազգի երիտասարդը ստացել էր առաջին վեզիրի օգնականի պաշտօնը՝ նազմըդ-դովլա տիտղոսով, որը

⁶¹ «Նամակ Թեհրանից», *Մշակ*, 1872, № 17, էջ 3:

⁶² «Նամակ Թեհրանից», *Մշակ*, 1872, № 19, էջ 3-4:

⁶³ «Նամակ Սալմաստից», *Մշակ*, 1874, № 20, էջ 2:

⁶⁴ «Արտաքին լուրեր, Պարսկաստան», *Մշակ*, 1872, № 22, էջ 3:

նշանակում է տէրութեան բարեկարգիչ⁶⁵: Ուստի, հայութեան մօտ յոյս էր առաջացել, որ այդ երիտասարդն իր գործունեութեամբ կը նպաստի Պարսկաստանի ծանր վիճակից դուրս գալուն: Ակնյայտ է, որ երիտասարդ հայազգի գործչից սպասելիքները ամելի համեստ էին, քան նշումը հրեայ մեծահարուստի դէպքում:

Թաւրիզ քաղաքի նկարագրութիւնից պարզ է դառնում, որ այն ուներ աղտոտուած վիճակ, որը դարձել էր պատճառ զանազան հիւանդութիւնների տարածման: Գերեզմանները գտնուում էին մեծ փողոցների վրայ, որ անցնող մարդիկ նրանց հոգիների համար աղօթէին. *«Իսկ շապերը չեն էլ դնում փոսերի մէջ իւրեանց մեռելների դիակները, այլ լեցնում են գերեզմանապոսների մօտ շինուած մի հասարակաց ամբարում, որ կոչուում է դախմա, նորա լուսամուկներից միշտ դուրս է փչում թունաւոր օդը»*⁶⁶: Ահա թէ ինչու Պարսկաստանի քաղաքային կեանքի հետ միշտ կապակցուած էին հնտախտը եւ ժանտախտը:

1877 Մայիսի 5ին *Մշակը* գրում է, որ Ռաշտում եւ Թաւրիզում ժանտախտի տարածման պատճառով ռուսաց կառավարութիւնը հրամայել էր դադարեցնել բոլոր կապերը Պարսկաստանի հետ: Ընդ որում, ճանապարհորդներին զգուշացում է, որ նրանք կարող են Պարսկաստանից տարածել ժանտախտը եւ, սահմանապահ վարչութիւնների ուշադրութիւնը հրաւիրում էր այդ հանգամանքի վրայ⁶⁷: Իդէպ, 1878ին եւ *Մշակը* գրում է, որ ժանտախտի դէպքեր են յայտնուել Ռաշտում եւ Կասպից ծովի Մեշետեզէր նաահանգստում: Տեղեկացում է, որ այդ տխուր լուրի հաստատման դէպքում մաքրանոցը (կարանտին) կը շարունակուի ռուս-պարսկական սահմաններում⁶⁸:

Այսպիսով, Պարսկաստանում մոլեգնած ցանկացած տեսակի աղէտ իր բացասական հետեւանքներն էր ունենում պարսկական հասարակութեան մի մասը կազմող հայութեան վրայ եւս:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կարող ենք եզրակացնել. -

1. Հայ-ասորական առնչութիւնների լուսաբանումը կարեւոր պատկերացում է տալիս Պարսկահայքում բնակուող այդ երկու ժողովուրդների հասարակական, մշակութային եւ կրթական կեանքի, ինչպէս նաեւ ազգագրական սովորոյթների մասին: Յատկանշական է, որ այդ դաւանակից ժողովուրդները բախտակից էին այն առումով, որ գտնուելով միեւնոյն իրաւազուրկ կարգավիճակում, կարողանում էին համագործակցել ասես հաա-

⁶⁵ «Նամակ Ուրմիից», էջ 3:

⁶⁶ «ԻԳ. Նամակ պարոն Րաֆֆիի ուղեորութիւնից»:

⁶⁷ «Արտաքին լուրեր», *Մշակ*, 1877, № 31, էջ 3:

⁶⁸ «Արտաքին տեսութիւն, Պարսկաստան», *Մշակ*, 1878, № 58, էջ 3:

սարը հաասարի հետ, նրանց խնդիրները գրեթե նոյնն էին, իսկ հարստահարողները՝ տեղական եւ բարձրագոյն իշխանութիւնները:

2. Ատրպատականում հայերը հիմնականում զբաղւում էին գիւղատնտեսութեամբ, սակայն իսլամական կրօնական բարքերը խոչընդոտում էին նրանց հողագործական աշխատանքի արդիւնքում ստացուած մթերքի սպառմանը, որի պատճառով էլ ունէին ընկերային խնդիրներ:

3. Կանանց՝ զգեստներ կրելու տեսանկիւնից Ուրմիան եղել մի տեսակ «ազատութեան ովասիս» պարսկահայ կեանքում, որն ինչ-որ տեղ կապուած էր ասորիների հետ համատեղ ապրելուն, իսկ ինչ որ տեղ էլ կարծում ենք այն իրողութեամբ, որ այդ շրջանները պատմական Հայաստանի հողեր էին եւ հայութիւնն ունէր հողատիրոջ թաքնուած զգացումը: Այլ կերպ ասած՝ իսլամական կրօնական բարքերը այդ հարցում չէին կիրառւում:

4. Օտար միսիոնարները կրթամշակութային նախաձեռնութիւններով կարծես միխթարում էին ընկերային-իրաւական խնդիրներ ունեցող հայերին եւ ասորիներին:

5. Հալաճանքներն առհասարակ ուղեկցում էին Պարսկաստանում ապրող հայութեանը, սակայն մոլեռանդ զանգուածների՝ հայութեան դէմ հնարատր բախումները կանխարգելելու հարցում սատար էր կանգնում շահը: Այդ տեսակէտից նա արտօնում էր հայութեանը որոշ իրաւունքներ, նշանակում պատասխանատուներ նրանց իրաւունքների պաշտպանութեան համար: Սակայն, միշտ չէ որ մեղաւորները ենթարկւում էին պատասխանատուութեան:

6. Պարսկաստանի բնակչութեան եւ նրա մի մասը կազմող հայութեան համար բնական աղէտները դարձել էին իսկական մարտահրաւէր:

7. *Մշակի* նիւթերի եւրոպական արծազանգները վկայում են, որ այն դարձել էր ժամանակակից չափանիշերով լրատուական եւ վերլուծական կենտրոն, որտեղ խնդրոյ առարկայ են դարձել ամենաբազմապիսի հարցերը, ընդ որում մասնագիտական շեշտադրումներով: Այդ մասին են վկայում հենց Րաֆֆու նամակները խմբագրութեանը, որն էլ հրապարակել է դրանք: Յիրաւի, տուեալ ժամանակի պարսկահայ գաղթօճախի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար, *Մշակի* նիւթերն անփոխարինելի են:

8. Բազմաթիւ ծագումով պարսկահայերի՝ Օսմանեան եւ Ռուսական Կայսրութեան սահմաններում ցրուած լինելը վկայում է այս գաղթօճախի տեղաշարժերի մասին, որը դեռեւս ԺԹ. դարի վերջին երեսնամեակին դարձել էր ակնառու խնդիր, եւ որի վերաբերեալ բարձրաձայնում էր *Մշակը*: Այդ երեւոյթը եւս կարելի է դիտարկել հայութեան տեղաշարժերի պատմութեան ենթախորքում: Աւելին՝ լուրջ մարտահրաւէր էր համարւում հնարատր ձուլման հարցը, յատկապէս՝ ռուսական միջավայրում, որտեղ ձուլման պայմաններն աւելի նպաստատու էին, քան Պարսկաստանում, որտեղ առկայ էր յստակ կրօնական պատկանելութեան հարցը:

**RAFFI'S HISTORICAL ARTICLES IN *MESHAG* BETWEEN 1872 AND 1878 ON
THE ARMENIAN COMMUNITY OF IRAN**

(Summary)

KAREN MKRTCHYAN
K86Mkrtchyan@gmail.com

The *Meshak* newspaper published in Tbilisi printed diverse articles with valuable information not only about Armenia, but also about public life in neighboring countries. Among these articles, those of the renowned Iranian-Armenian novelist, publicist, and ethnographer Raffi (Hakob Melik-Hakobyan, 1835-1888) stand out primarily for the accuracy of the information they contain, the author's meticulousness towards numerical data, and in some cases his deep historical and political analyses.

This paper tries to classify, compare and analyze Raffi's historiographical and ethnographic articles published in *Meshak*, which refer to the Armenian community of Iran. These articles focus on Armenian-Assyrian relations in the Parskahayk region, the diverse social classes of the local Armenians, and the educational and cultural activities of foreign missionaries, as well as the consequences of famine and epidemics that oftentimes struck Iran.